ГАРӘП ТЕЛЕ – КОРЪӘН ТЕЛЕ
[Бәяләмә: Дини текстларга гарәпчә-татарча сүзлек / төз. Ринат Сәфәр. – Казан, 2016. – 652 б.]

Татар теле материалы нигезендә әледән-әле яңа сүзлекләр эшләнә, басыла тора. Ләкин күп кенә очракларда андый сүзлекләрнең төрле нәшриятларда һәм аз тираж белән басылып чыгуы хезмәтне үз вакытында киң катлам укучы игътибарына тәкъдим итүдә аерым кыенлыклар тудыра: күпләп сатуга чыгарылмаганлыктан, үзәктәге китап кибете киштәләрендә андый сүзлекләрне очратып булмый диярлек.

Мәкаләбездә шундый яңа хезмәтләрнең берсе – «Дини текстларга гарәпчә-татарча сүзлек» (Казан, 2016, 652 б.) турында бәян итәргә ниятлибез.

Соңгы елларда милләттәшләребез арасында дин белән кызыксынучылар саны артканнан-арта бара. Мәчет-мәдрәсәләр каршында тел курслары ачыла, дин нигезләре укытыла, төрле телләрдә, шул исәптән татар телендә дә, җомга вәгазьләре яңгырый. Илаһият өлкәсендә югары белемле булырга теләгән кешегә Россия төбәкләре арасында беренче булып Казанда оештырылган Россия ислам институты эшләп килә. Изге Болгар җирендә Ислам академиясе сафка бастырылды. Академия каршында магистратура, аспирантура дәрәҗәсендә дини һәм дөньяви белем алу мөмкинлекләре җайга салынып килә.

Гарәп телен үзләштереп, Коръән серләренә төшенергә теләүчеләр өчен махсус әдәбият, һәртөрле уку-укыту әсбаплары нәшер ителә тора. Шунысы әһәмиятле: басылган ярдәмлекләрнең шактый өлеше гарәп телендә булган дини эчтәлекле беренчел чыганакларны туган тел аша аңлатып, шәрехләп бирүгә корылган. Мондый ысул, дини тәгълимат тарату белән беррәттән, аралашу өлкәсендә телебезнең мөмкинлекләрен тулырак һәм нәтиҗәлерәк файдалану өчен дә уңай шартлар тудыра. Югарыда телгә алынган сүзлек, туган телебезгә таянып, гарәп телен өйрәнүчеләр, дин өлкәсендә белем эстәүчеләр өчен, ислам тәгълиматының төп чыганакларыннан саналган Коръәне Кәрим һәм хәдисләр, шулай ук башка дини эчтәлекле текстлар, борынгы төрки-татар әдәбияты үрнәкләре белән танышканда тагын бер файдалы ярдәмлек була ала.

Сүзлекне төзүче автор – Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлегендә күп кенә еллар эшләп, инде тәҗрибә туплап өлгергән галим Ринат Сәфәров. Сүзлек шәригать белгече С.С. Гайнуллинның тырышлыгы һәм ярдәме белән нәшер ителгән.

Сүзлекнең максатын автор, дини эчтәлекле текстларда очрый торган гарәп сүзләренең татарчага дөрес һәм төгәл тәрҗемәсен тәкъдим итү, дип билгели. Киң катлау укучылар өчен чыгарылган бу белешмәлек 14 меңгә якын гарәп сүзенең хәзерге татар әдәби теленә тәрҗемәсен тәкъдим итә.

Мондый төр сүзлекләр, сирәк булса да, эшләнә тора. Бу бер дә гаҗәп күренеш түгел. Мәгълүм булганча, мең ел дәвамында гарәп язуын куллану, шәрык телләрен үзләштереп, ислам мәдәнияте белән якыннан танышу татар халкын динле, мәгърифәтле иткән, аның телен баеткан, халык арасында кулъязма, соңрак басма китап таралуга зур этәргеч биргән.

Күпсанлы фәнни хезмәтләрдә тасвирланганча, гарәп, шулай ук фарсы телләренең татар теленә йогынтысы IX–X гасырларда ук башлана. Бер яктан, бу Идел Болгарының шәрык илләре белән сәүдә, сәясәт, мәдәният өлкәсендә тыгыз бәйләнешләр урнаштыруы белән аңлатылса, икенче яктан, гарәпчәнең Идел болгарлары теленә көчле йогынты ясавын Болгарда ислам диненең өстенлек итә башлавы белән аңлатырга кирәк. XIII–XIV гасырларда ислам Алтын Урданың рәсми дине булып киткәч, гарәп язуы, гарәп теле аеруча киң таралыш ала. XVII–XIX гасырларга иске татар телендә гарәп алынмаларының саны меңнәр белән исәпләнә. Хәтта язма телдә гомумкулланыштагы шактый күп төрки-татар сүзләре гарәпчә эквивалентларына алмаштырылган була. Шул рәвешле бу күренешнең, уңай яклары белән беррәттән, телебезне элекке чорларда чамадан тыш алынмалар белән чуарлау, аны аңлауны кыенлаштыру кебек тискәре йогынтысы да күзәтелгән.

Билгеле булганча, бу бай мирас телебездән совет чорында читләштерелә, яңа тарих битләренә милли күтәрелеш чоры буларак кереп калган 1990 елларда исә кабат кайтарыла. Күп кенә очракларда гарәп чыгышлы сүзләр рус теле аша кергән европа алынмалары белән параллель кулланыла башлый (*редактор – мөхәррир, рәис – председатель, республика – җөмһүрият, суд – мәхкәмә*), кайберәүләренең кулланылышы стиль ягыннан аерымлана (*республика* – рәсми стильдә; *җөмһүрият* – матур әдәбият, публицистика, дини стильдә); шактый күләмдә сүзләр исә искереп төшеп кала, онытыла (*абыз* – укымышлы кеше; *әбәдән* – мәңгегә, беркайчан да; *баб* – сөйләшү өчен сүз, тема; *багбан* – бакчачы; *вафасыз* – тугрылыксыз һ.б.).

Гасырлар дәвамында гарәпчә сүзләрне дөрес аңлау, дөрес куллану максаты белән төрле сүзлекләр дә төзелә килә. Урта гасыр кулъязма китапларның читләрендәге аңлашылмаган сүзләргә бирелгән шәрехләмәләрне (хашияләр), аларның тәрҗемәләрен киләчәктә төзеләчәк сүзлекләрнең беренче билгеләре дип санарга була. Берничә гасыр буена татарлар Мөслихетдин Мостафа бине Шәмсетдин әл-Карахисариның «Әхтәри кәбир» исемле гарәпчә-госманлыча сүзлегеннән файдаланалар. Ул хезмәт Казанда хәтта берничә мәртәбә басылып чыга.

Эшләнеп, үз вакытында басылмыйча, кулъязма шәкелендә генә калган сүзлекләргә дә тукталып узу урынлы булыр. Шундыйларның берсе – 1886 елда К. Насыйри тарафыннан төзелгән «Мифтах әл-Коръән» сүзлеге. Бу сүзлек Коръәндә очраган

25 меңләп сүз һәм сүзтезмәләрнең Коръән текстындагы битләре күрсәтелгән конкордансы, ягъни исемлеге рәвешендә төзелгән. Автор аны 1861 елда Казанда нәшер ителгән Коръән басмасына нигезләнеп башкарган. Ни гаҗәп, гасырдан артык вакыт үткәннән соң гына әлеге хезмәт 2015 елда А.Г. Хәйретдинов, Р.Ф. Шәфигуллиннар тырышлыгы белән басмага әзерләнеп нәшер ителде.

XX гасыр башында исә гарәпчәдән саф татарчага тәрҗемә сүзлекләре дә нәшер ителә башлый. Аларның саны ике дистәләп исәпләнә. Шул рәвешле, татар лексикографиясе өлкәсендәге традицияләр эзлекле рәвештә ныгый барганнар, үстерелгәннәр. Укучыга тәкъдим ителә торган яңа сүзлек тә әнә шул фәнни һәм гамәли эзлеклелекне чагылдыра. Ул шактый бай материалны колачлый. Аны төзегәндә автор үзбәк, төрек, рус һәм иске татар телләренең төрле чорларда нәшер ителгән сүзлекләренә дә мөрәҗәгать иткән, аларның уңай тәҗрибәсен эшкә җиккән. Файдаланылган әдәбият исемлегендә моннан бер гасыр элек дөнья күргән сүзлекләр дә бар. Әйтик, Г. Барудиның «Лөгать сөляс» (1897), Т. Ильясиның «Әл-Мөфид. Гарәпчә-татарча мөкәммәл лөгать китабы. Беренче кисәк» (1912) һ.б. Үз вакытында бу белешмәлекләр төрки халыклар арасында да таралган була.

Соңрак басылган лексикографик хезмәтләр дә авторның игътибарыннан читтә калмый. Мәктәп яки югары уку йорты программалары кысаларында татар телен өйрәнгән кешеләр, аеруча, тел белгечләре, мөгаен, яхшы хәтерли булыр: 1965 һәм 1993 елларда К. Хәмзин, М. Мәхмүтов һәм Г. Сәйфуллиннарның «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге» басылып чыккан иде. Сүзлек, XIII йөз шагыйре Кол Галидән башлап, хәзерге чор әдипләре әсәрләрендә, телнең төрле стильләренә караган текстларда, дәреслекләрдә, элекке вакытлы матбугат битләрендә кулланылган алынма лексиканы, шул исәптән әйтем һәм мәкаль шәкелендә булган һәртөрле гыйбарәләрне туплап тәкъдим итә. Мондый хезмәт татар халкының бай тарихын һәм мәдәни мирасын иске чыганаклардан өйрәнү, гомумән, телебезнең сүзлек хәзинәсен колачлап күз алдына китерү өчен инде ярты гасырдан артык бер дигән чыганак булып тора. Әлеге хезмәтнең уңай тәҗрибәсе яңа сүзлек төзелгәндә шулай ук исәпкә алынган.

Бүген гарәп теле татар халкы арасында үзенең элекке югары урынын саклап килә, киң күләмдә өйрәнелә дип әйтә алмыйбыз. Шулай да, гарәп теле күбрәк дин өлкәсендә, югары белем алу системасында, мәдрәсәләрдә кулланыла һәм өйрәнелә. Шуны күз уңында тотып, автор бу сүзлекне нәкъ дини текстларны – иң элек Коръәне Кәримне һәм хәдисләрне укыганда һәм тәрҗемә иткәндә куллану өчен белешмәлек итеп әзерләгән. Аңа бөтен гарәп сүзләрен кертү максат итеп куелмаган.

Сүзлекне төзү принципларына килгәндә, аңа нигез итеп, В.Ф. Гиргасның беренче мәртәбә 1881 елда Казанда, аннары кабат

2006 елда Санкт-Петербургта төзәтелеп, тулыландырып бастырылган «Арабско-русский словарь к Корану и хадисам» хезмәте алынган. Россиядә шәрыкне өйрәнү фәне кысаларында, аеруча мөселман җәмгыятьләренең рухи тормышын өйрәнүдә, әлеге сүзлекнең әһәмияте бәяләп бетергесез. Аны үз сүзлегенә нигез итеп сайлау автор Р.Т. Сәфәровның бу өлкәдән яхшы хәбәрдар булуын күрсәтә.

Күптәннән килә торган традициягә туры китереп, «Дини текстларга гарәпчә-татарча сүзлек»тә баш сүзләр, тамырларына карап, алфавит тәртибендә урнаштырылган. Тамырдаш сүзләр сызык аша баш сүздән соң теркәлгән. Мәсәлән, كَتَبَ *у* [кәтәбә] ‘язарга’ фигыле мәкаләсенә караган сүзләрдән түбәндәгеләр китерелгән: كَاتِبٌ [кәатибун] ‘язып баручы, язучы’, كِتَابٌ [китәабун] ‘китап, язылган нәрсә, хат’; كَتِيبَةٌ [кәтиибәтун] ‘атлылар отряды’ (493 б.) һ.б.

Сүзләрне бу шәкелдә теркәү бер тамырдан ясалган лексик берәмлекләрне бер оя эчендә бирүне тәэмин итә һәм сүзнең мәгънәсен киңрәк итеп ачарга мөмкинлек бирә.

Мондый ысул фигыльнең билгеле бер шәкелдә ясалган бабларын, ягъни породаларын, формаларын күрсәтү өчен аеруча уңайлы. Мәсәлән: سَمِعَ *а* [сәми’а] <…> ишетү, тыңлау; <…> IV أَسْمَعَ [әсмә’а] ишеттерү; әйтү, хәбәр итү; V تَسَمَّعَ [тәсәммә’а] ишетү; тыңлау; яшеренеп тыңлап тору; <…> (279 б.).

Бер үк фигыльнең формалары, мәгълүм булганча, хәзерге яки үткән заманда унбишкә җитәргә мөмкин. Бер тамырдан булуга карамастан, аларның мәгънәләре, бабына карап, кайвакыт нык аерыла. Шуңа күрә мондый очракларны автор сүзлектә тәфсилләп аңлатуны мөһим дип тапкан.

Күп кенә очракларда баш сүз янында аның мәгънәсенә якын (синоним) яки капма-каршы мәгънәле (антоним) сүз китерелә. Мондый ысул сүзнең мәгънәсен тулырак, төгәлрәк ачу өчен отышлы. Мисал өчен: سَعَادَةٌ [сә’аадәтун] бәхет, сәгадәт, хозурлык, *ант.* شَقَاوَةٌ [шәкаавәтун] (268 б.); صَفْحٌ [сафхун] кичерү, гафу; <…> уң як, йөз; ян, янтык, *син.* جَانِبٌ [җәанибун] (323 б.); كَبِيرٌ [кәбиирун] <…> олы, зур, дәү, *ант.* صَغِيرٌ [сәгыйрун] (492 б.) һ.б.

Сүзлек авторы Коръәндә, шулай ук башка дини эчтәлекле чыганакларда еш кулланылган кеше, кавем исемнәрен, географик атамаларны да терки. Андый исемнәр белән таныш булмаганда, аларның ялгызлык исемнәргә караганлыгын чамалау шактый кыен. Шунлыктан андый берәмлекләрнең биредә урын алуы, гәрчә мондый төр сүзлек өчен ул гадәти алым булмаса да, сүзлекнең мәгълүматлылыгын, кулланылу даирәсен киңәйтә торган тагын бер отышлы ягы дип әйтеп була: سَمْهَرُ [сәмһәру] Сәмһәр, *Хәбәшстандагы шәһәр исеме, шуннан сөңгеләр кайтарылган яки шуннан сөңге кайтаручы кешенең исеме* (280 б.); سِنْجَارُ [синҗәару] Синҗар, *шәһәр* (281 б.) شَاذِى [шәэзи] Шази, *ир-ат исеме* (310 б.); اَلشَّامُ [әш-шәэму] Шам, Сурия (311 б.) һ.б.

Баш сүз (вокабула) буларак теркәлгән исем яки сыйфатның грамматик билгеләре, ягъни *мөзәккәр* формасы (мужской род) янына *мөәннәс* формасы (женский род), еш кына *икелек* һәм *ватык күплек* саны, җыйма предметларны белдергән исемнәрнең бер данәсе мәгънәсендәге формалары күрсәтелгән. Мисал өчен: دُرٌّ [дәррун] *күп.* دُرَرٌ [дүрүрун] *җый.* энҗе; *берс.* دُرَّةٌ [дүррәтун] энҗе бөртеге (187 б.); سَعِيدٌ [сә'иидун] *мнс.* ة *күп.* سُعَدَآءُ [су'дәәү] бәхетле, уңышлы, шат күңелле (268 б.); يَدٌ [йәдун] *ик.* يَدَانِ [йәдәәни] *күп.* أَيْدٍ [әйдин] *күп.* أَيَادٍ [әйәәдин] 1) кул; алгы аяк (*хайваннарда*) <…> (646 б.)

Шул ук вакытта, әлеге сүзлекне төзүгә бәйле аерым мәсьәләләрне хәл итүгә башкачарак якын килергә дә булыр иде. Әйтик, фигыльләрне татарчага -*ырга* инфинитив формасы белән тәрҗемә итү, безнең карашка, аларның гарәпчә фигыль һәм масдар, ягъни исем фигыль формаларын сүзлекнең татарча өлешендә төгәлрәк итеп тасвирлау өчен отышлырак булыр иде. Чагыштырыгыз: كَتَبَ *у* [кәтәбә], *масд.* كِتَابٌ [китәәбун], كِتَابَةٌ [китәәбәтун] *язу, язып кую*; كِتَابٌ *язу, китап, язылган нәрсә, хат*. Баш сүз буларак алынган гарәп фигылен *язарга, язып куярга* формасында биреп, масдарны һәм шул ук форма нигезендә ясалган исемне *язу* шәкелендә тәрҗемә итү кулланучы өчен уңайлырак булыр кебек.

Соңгы елларда чыккан татарчага тәрҗемә сүзлекләрнең абсолют күпчелегендә фигыль исем фигыль аша бирелә. Нәтиҗәдә, әйтик, рус. *плавать* 'йөзәргә' һәм *плавание* 'йөзү' сүзләре бер шәкелдә – *йөзү* сүзе белән генә бирелә. Безнеңчә, мондый алым телебезнең сүзлекләрдә чагылырга тиешле лексик байлыгын берникадәр чикләүгә китерә. Киләчәктә төзеләчәк татарчага тәрҗемә сүзлекләрдә фигыльнең инфинитив формасы аша бирелешен эзлекле нигездә гамәлгә кертергә кирәк.

Аерым очракларда гарәп сүзе бер-берсеннән шактый ерак торган мәгънәләрне белдерә. Сүзлектә аларны рәттән түгел, ә саннар белән аерып күрсәтү максатка ярашлырак булыр иде. Мисалга, قَافِلٌ [каафилюн] сүзе *сәфәрдән кайтучы; тиресе кипкән* (*ат*) дип тәрҗемә ителгән (480 б.). Күренеп торганча, мәкаләнең татарча өлешендә нокталы өтер аша бирелгән сүзләр төрле төшенчәләрне белдерә. Аларны, һичшиксез, аерырга кирәк.

مَجْنُونٌ [мәҗнүүн] сүзе *мәҗнүн, җенләнгән, акылсызлык, тилелек* (107 б.) дип тәрҗемә ителгән. Татарча тәрҗемәсе һәм сыйфат, һәм исемгә караганлыктан, укучы берникадәр югалып калырга да мөмкин. Тәрҗемәдә мондый очракларга тәфсиллерәк тукталу хәерлерәк булыр кебек.

Сүз мәкаләсе эчендәге иллюстратив мисалларны курсив белән яки башкача аеру уңышлы булыр иде. Шулай булмаганда, сүзнең мәгънәләрен аңлаткан текст белән мисалга китерелгән сүзтезмә яки җөмләләр кушылып китә кебек.

Гомумән алганда, сүзлек һәр ике телдән дә шактый бай лексик материалны эченә ала, теркәлгән

сүз, аның грамматик табигате, кулланылыш үзенчәлекләре хакында киң планда мәгълүмат бирә. Әлбәттә, сүзлекнең шактый уңышлы килеп чыгуына авторның ихластан тәкъвалы зат булуы, аның ислам дине нигезләрен яхшы күзаллавы да булышлык иткәндер. Сүзлектә мәгълүмат һәм гарәпчә, һәм татарча дөрес тупланып, лексикографик яктан тулы һәм төгәл тасвирланган. Билгеле, аның аерым кытыршы яклары алдагы хезмәтләрдә исәпкә алыныр дип ышанабыз. Алга таба эшләнәсе эшләр исемлегенең башында, безнеңчә, күп еллар дәвамында ил күләмендә, хәтта аннан читтә дә киң таралган хезмәт – Х.К. Барановның «Гарәпчә-русча сүзлеге»нең татарчасын төзеп, бастырып чыгару эше торырга тиештер.

Бу гамәлләрнең барысы да, бер яклап, халкыбызны саклау, аның мәдәниятен, телен, динен ныгыту һәм үстерүгә юнәлтелгән булса, икенче яклап, ил күләмендә үзара аңлашып, аралашып яшәү, тату һәм бәрәкәтле гомер кичерү юлында төпле нигез була ала дип ышанабыз.

Тимерханов Айнур Әхәт улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире; Россия гадел хөкем университетының Казан филиалы профессоры